

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

ULUSLARARASI ■ ■
HZ. ÖMER
S E M P O Z Y U M U

Editör
Ali AKSU

3. Cilt

SİVAS/2018

HZ. ÖMER'İN GEÇMİŞ DİN VE KÜLTÜRLERE YÖNELİK TUTUMU

Özcan HIDİR*

GİRİŞ

Hiz. Ömer'in (ö. 23 / 643) geçmiş din ve kültürlere yönelik tutumuna dair bilgi ve rivayetler, hadis kaynakları başta olmak üzere İslâm tefsir, tarih-kültür tarihi ve tabakât kaynaklarında yer almaktadır. Ne var ki bu konu bugüne kadar müstakil olarak etraflıca ele alınmış değildir. Hâlbuki yaklaşık 10 yıllık halifeliği döneminde Hiz. Ömer, önemli fetih hareketlerine öncülük etmiş, farklı etnik ve dinî kökenden insanların İslâm'a ihtidasına şahitlik etmiş, muhtelif hukukî statülerdeki gayr-i müslim unsurların adaletle idaresi altında yaşamasına öncülük etmiş önemli bir sahâbî ve râşid halifedir.

Bu itibarla onun Yahudi-Hristiyanlar başta olmak üzere, diğer din ve kültürlere yönelik tavrının parametreleri günümüzde gayr-i Müslimlere yönelik tutumları anlama-anlamlandırma ve yön verme açısından oldukça önem arzeder. Bu anlamının olabilmesi ve dolayısıyla Hiz. Ömer'in tutumuna dair parametrelerin ortaya konulabilmesi için de, onun Yahudi kutsal kitabının (Tevrat) bazı kısımlarının yazılı olduğu bir nüshayla, bazılarında ise kendisine Yahudilerden ulaşan bir sahîfe ile Hiz. Peygamber'e gelip bunu Ona okuduğunun anlatıldığı rivayetler ile Medine'de bulunan Yahudi mabedi Beytülmidrâs'ı ziyaretine dair bilgilerin tedkiki özellikle ehemmiyeti haizdir. Ayrıca halifeliği sırasında görüştüğüne dair bazı bilgiler bulunan bir kısım Yahudi-Hristiyan din adamları ile alakalı bilgilerin neliği-niteliği de önemlidir. Kudüs'ün fethi sonrasında orada bulunan gayr-i Müslimlere ve onların mabedlerine yönelik tavrını da burada zikretmek icap eder. Bu meyanda ortaya konması gereken önemli bir yön de, Hiz. Ömer'in, israilî rivayetlerin naklinde bilhassa öne çıkan Ka'bû'l-Ahbâr'a yönelik tutumları ile konjonktürel de olsa gayr-i müslim kadınlar ile sahâbenin evlenmesine getirdiği bazı sınırlayıcı uygulamalara dair bilgilerdir.

Oryantalistlerin de alabildiğine öne çıkardığı Hiz. Ömer'in geçmiş din ve kültürlere yönelik tavrının ipuçlarını ortaya koyan bütün bu verilerin yakın-

* Prof. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Öğretim Üyesi.

dan tetkiki, bu tebliğin konusunu teşkil edecektir. Bunu yaparken oryantalistlerin ve günümüzdeki birtakım Müslüman yazar ve araştırmacıların, genelde Hz. Ömer'in gayr-i Müslimlere dair tutumu, özelde de onun Yahudi-Hıristiyan kültürü karşısındaki tavrı ile ilgili görüş ve iddiaları da analiz edilip değerlendirilecektir.

1. Hz. Ömer'in Geçmiş Din-Kültürlere Yönelik Bilgisi ve Tutumuna Dair Bazı İddialar

Hz. Ömer'in Yahudi-Hıristiyan kültürü ile irtibatı, bazı hadis kaynaklarında nakledilen, onun Yahudi kutsal kitabının bazı kısımlarının yazılı olduğu bir nüshayla, bazılarında ise kendisine Yahudilerden ulaşan bir sahîfe ile geldiğinin nakledildiği rivayetler etrafında yoğunlaşmaktadır. Onun Yahudi kültürü ile irtibatının kurulduğu bir diğer rivayet ise, Medine'de bulunan Yahudi mabedi Beytülmidrâs'ı ziyaretine dair bilgilerden hareketle N. Abbott'un ortaya attığı iddialarla ilgilidir.²⁰⁴⁰ Zira Abbott, Hz. Ömer'in, Medine'deki Yahudi ritüellerine âşina olup Yahudi kutsal kitaplarının nüshalarına sahip bulunduğunu iddia eder. O bu iddiasına delil olarak, aşağıda tetkik edilecek rivayetlerin yanında, Hz. Ömer'in Beytülmidrâs'ı ziyaretini gösterir. Hatta ona göre Hz. Ömer, Medine'nin kuzeyindeki tarlasının yolu üzerinde bulunan Beytülmidrâs'a uğramayı bir alışkanlık edinmiş ve bu mabeddeki rabbilerle hararetli tartışmalara girmiştir.²⁰⁴¹ Ancak Abbott'un, Hz. Ömer'in Yahudi kültürü konusundaki en önemli iddiası, onun Yahudi sözlü hukuku Mişna bilgisine sahip olduğunu ileri süren görüşüdür. Bu iddiasına o, Hz. Ömer'in, hadislerin yazılması karşısındaki, oldukça menfi olarak değerlendirdiği tavrını –buna dair rivayetler aşağıda verilmiştir- gerekçe gösterir.²⁰⁴² Hz. Ömer' yönelik iddialar içerisinde belki de en dikkat çekici olanı onun Cahiliye döneminde bir Yahudi olduğuna dair –genellikle Şîllerce ortaya atılan- iddiadır. Hatta görünürde Müslüman olmasına rağmen aklı ve kültürü hep Yahudi kalmıştır. Zira bu iddiaya göre Hz. Ömer'in Yahudilik ve onun kaynaklarına dair bu bilgileri bir Yahudi olmaksızın bilmesi, imkânsız olmasa bile oldukça zordur.²⁰⁴³

Diğer taraftan da İslâm'ın ve dolayısıyla Hz. Peygamber'in yüz yüze geldiği, şu veya bu şekilde görüştüğü Hıristiyan grupları arasında genel olarak Nestûrîler, Monofizitler (Ya'kûbîler-kıptîler), Melkîler, Ebiyonitler / İbranî Hı-

²⁰⁴⁰ Abbott, *Studies*, II, 7, 8.

²⁰⁴¹ Abbott, *a.g.e.*, II, 7, 8. Ayrıca bk. Newby, "The Drowned Son", s. 20.

²⁰⁴² Abbott, *a.g.e.*, II, 8. Bu yöndeki bazı iddialara dair ayrıca bk. Hıdır, Özcan, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, İstanbul 2010, s. 336-38.

²⁰⁴³ Bu yönde Nebil el-Hiraki'nin iddiaları için bk. http://nabilal-karkhy.com/2010/new_page_137.htm

ristiyanları ve bunlara bağlı olan ancak farklı bazı görüş ve eğilimlere sahip, heretik kabul edilen fert ve gruplara mensup kimselerle Hz. Ömer'in karşılaş- tığı ve bunların da başta Hz. Ömer olmak üzere sahabîleri ve tutumlarını etki- lediği ileri sürülür. Bu konuda öne çıkan en önemli iki grup da Monofizitler ile Nestûrîler'dir. Özellikle Mekke döneminde de orada yaşayan Habeş asıllı olan çoğunluğu köle Hristiyanlar öne çıkarılır.²⁰⁴⁴Bu meyanda da İslâm'ın yüz yüze geldiği Hristiyanlık daha ziyade Bilâdüşşâm merkezli olarak oluşmuş olan ve daha önce Araplar arasında da yaygın olan Ya'kûbîler -ki Monofizitler' dendir- ve Nestûrîler,²⁰⁴⁵ Monofizitler²⁰⁴⁶ ve Ebiyonitler bağlamında farklı görüş ve id- dialara öne sürülür. Yine bu meyanda Ephrem the Syrian (306-373)²⁰⁴⁷ başta olmak üzere, zühd-ahlak yönü öne çıkan Jacob of Serugh (ö. 521), Aphrahat the Persian (ö. 345), Ephrem the Syrian'ın (ö. 373), Isaac of Antioch (ö. 452), Tatian the Assyrian (ö. 180), Marcion of Sinope (ö. 160) ve Bardaisan (ö. 222) Babai the Great (ö. 628) gibi, "Late Antique dönem" Suriye bölgesindeki bazı Hristiyan din adamları -ki kendilerini peygamber gibi takdim ettikleri de belirtilir- ile Ta- tian'ın derlediği *Diatessaron*²⁰⁴⁸ etkisinden söz edilir. Hatta Hz. Ömer ve bazı sahabîlerin bazı kilise ve manastırlardaki ayinleri dinlediği hatta özellikle apokrifler olmak üzere bazı İncillileri okuyup kendi kullanımları için edindik- leri sürülür.²⁰⁴⁹ *Diatessaron*'un yanı sıra bu istifadelerden öne çıkan Suriye,

²⁰⁴⁴ Sprenger, Aloys, *Das Leben und Die Lehre des Mohammad*, s. I, 145, 146, 406-7, 403, 439, 453; Bowman, John, "The Debt of Islam to Monophysite Syrian Christianity", s. 191-216; Bis- hop, Eric Francis Fox, *Jesus of Palestine: the local background of the Gospel documants*, Londra 1955, s. 61-62.

²⁰⁴⁵ Jeffery, A, *Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Baroda 1938, s. 20-21; Gilliot, Claude, "Christi- ans and Chritianity in Islamic exegesis", s. 32.

²⁰⁴⁶ Bowman, J., "The Debt of Islam to Monophysite Syrian Christianity", s. 193; Grégoire, Henri, "Mahomet et le monophysisme", *Études eur l'histoire et eur l'art de Byzance: mélanges Charles Diehl*, Paris 1930, I, 107-119.

²⁰⁴⁷ Thomas, David-Roggema, Barbara, *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)*, Leiden 2009, s. 33 -dipnot-.

²⁰⁴⁸ "Diatessaron" miladî II yüzyılda Hristiyan bir zahid ve polemikçi olan Tatian the Assy- rian (Miladi 120-180) tarafından oluşturulmuş olan sinoptik İncillerin bir araya getirildiği bir derleme İncil'dir. Geniş bilgi için T. Baarda'nun *Essays on the Diatessaron* (Kampen 1994) ile W. Peterson'un *Tatian's Diatessaron* (Leiden 1994) adlı eserlerine bakılabilir.

²⁰⁴⁹ Sırasıyla bk. Muir, *The Life of Mahomet*, Londra 1861, s. 63-63;William Goldsack, *The Ori- gins of the Qur'an:An Inquiry into the Sources of Islam*, London 1907, s. 6; Tor Andrea, *Mohammed: The Man and his Faith*, New York 1936, s. 83. Ayrıca bk. Gräf, "Zu den christlichen Einflussen im Koran", Al-Bahit: Festschrift Joseph Henninger, St. Augustin bei Bonn 1976, s. 111-144; Bowman, "Holy scriptures, Lectionaries and the Qur'an", A. R. Davis and A. D. Stefanowska (eds.), *Austrina*, Oriental Society of Australia 1982, s. 533-39; a. mlf. "The dept of Islam to Monophysite Syrian Christianity", *Nederlands Theological Tijdschrift*, 19, 1964-65, s. 177-201. David Thomas, *a.g.e.*, s. 34; Van Reeth, "Levangile du prophete, s. 163, 174; David Thomas, *a.g.e.*, s. 34-34. Ayrıca krş. Simon, "Mani and Muhammad", *JSAI*, XXI, 1997, s. 134; Ahrens, "Muhammed als Religionsstifter", s. 130-32

Kıptî ve Habeşistan Hıristiyanlarının kullanımındaki *Protevangelium of James*, *The Gospel of Pseudo-Matthew*, *The Gospel of Thomas*, *Budge ve Legends of Our Lady Mary*, *The First Arabic Infancy Gospel*, *The First Book of Adam and Eve*, *The Arabic Infancy Gospel* ve *The Gospel of the Seventy* gibi, “para-biblical” diye nitelenen apokrifler olduğu ileri sürülür.²⁰⁵⁰ Öte yandan bu meyanda öne çıkan Yahudi-Hıristiyan grupların da “Dositizm”, “Collyridian”, “Basilidian” ile monoteist “Elkesaite / Elchasaites”²⁰⁵¹ –ki Mani Dini ve Sabîiler ile irtibatlıdır / benzerdir-veya “Maniheizm” gibi heretik kabul edilen gruplar olabileceği ileri sürülür.²⁰⁵²

2. Hz. Ömer’in (ö. 23 / 643) Geçmiş Din-Kültürlere Yönelik Tutumuna Dair Bazı Örneklerin Değerlendirilmesi

Bu bölümü başlıca iki bölümde ele alacağız. Birinci kısımda Hz. Peygamber döneminde Hz. Ömer’in genelde geçmiş din-kültürler özelde de –Hz. Peygamber’in rehberliğinde- Yahudi-Hıristiyan kültürüne dair tutumunu yansıtan tutumuna dair anekdotları tahlil edeceğiz. İkinci kısımda ise Hz. Ömer’in halifeliği dönemindeki tutumuna dair bazı örnek vak’aları irdeleyeceğiz.

2.1. Halifeliği Öncesi

2.1.1. Hz. Ömer’in Tevrat’tan bir nüshadan Resûlullah’a okuması:

Hz. Ömer’in genelde geçmiş din-kültürlere özelde de Yahudi-Hıristiyan kaynakları ve kültürü ile ilgisi konusunda hadis kaynaklarında başlıca üç rivayet yer alır. Câbir b. Abdillâh’ın rivayetine göre Hz. Ömer, elinde Tevrat’tan bir nüshayı Resûlullah’a getirmiş ve, “Yâ Resûlallah! Bu, Tevrat’tan bir nüshadır” demiştir. (Resûlullah) bir şey dememiştir. Sonra onu okumaya başlamıştır. Bu sırada Resûlullah’ın yüzü (nün rengi de) değişiyordu. Bunun üzerine Ebû Bekir (RA) Hz. Ömer’e, “Evlât acısı görenler seni kaybedesice! Resûlullah’ın

²⁰⁵⁰ Khalidi, *a.g.e.*, s. 212 –dipnot-; Horn, Cornelia, *a.g.m.*, s. 268-73. Ayrıca bk. Bradford, Brian, *The Qur’anic Jesus: A Study of Parallels with Non-Biblical Texts*, s. 1. Öte yandan bu çalışma, Hz. Peygamber’e Hıristiyan kültürü etki iddialarını temellendirmek üzere yapılmış bir çalışmadır.

²⁰⁵¹ Bu grup, monotesit olan, Yahudi şeriatını takip eden peygamberlik iddiası olan Elxai adında bir din adamının takipçileri olup aynı zamanda “Sampsaeans” diye de isimlendirilirler. Bunlar da tıpkı Ebiyonitler gibi Yahudi Matta İncil’ini ve benzer bazı apokrifleri kullanırlar. Ayrıca bunların Sabiiler ile bağlantısı da zikredilir. Bilgi için bk. Bradford, *The Qur’anic Jesus: A Study of Parallels with Non-Biblical Texts*, s. 39.

²⁰⁵² Dorman, Harry Gaylord, *Toward understanding Islam: contemporary apologetic of islam and missionary policy*, New York 1948, s. 7 vd.; Donner, Muhammad and Believers at the Origins of Islam, Cambridge 2010, s. 13. Brian Bradford, *a.g.e.*, s. 17-18; Bradford, *The Qur’anic Jesus: A Study of Parallels with Non-Biblical Texts*, s. 39; Tor Andrea, *Mohammed: The Man and His Faith*, New York 1935, s. 37-38, 40, 93, 97, 111, 126; Bradford, *a.g.e.*, s. 39-41, 108-110. Bu konudaki iddialar ve bazı cevaplar için de ayrıca bk. Hıdır, Özcan, *Hıristiyan Kültürü ve Hadisler*, İstanbul 2017, s. 277-97.

yüzünü görmüyor musun?” demiştir. Ömer (RA), Resûlullah’ın yüzüne bakıp hemen şöyle demiştir: “Allah’ın gazabından ve Onun (c.c.) Resûlü’nün gazabından Allah’a sığınırım. Allah’ı rab, İslâm’ı din ve Muhammed’i de peygamber olarak kabul edip onlardan razı olduk.” Bu sözler üzerine Resûlullah şöyle buyurmuştur:

“Muhammed’in nefsi yed-i kudretinde olana (Allah) yemin ederim ki, şayet Mûsâ (AS) çıksaydı ve siz de beni terk ederek ona uysaydınız, muhakkak doğru yoldan sapmış olurdunuz; şayet Mûsâ hayatta olsa ve benim peygamberliğime kavuşsaydı muhakkak bana tabi olurdu.”²⁰⁵³

Abdullah b. Sâbit’in naklettiği bir rivayete göre, Ömer (RA) Resûlullah’a gelmiş ve şöyle demiştir: “Yâ Resûlellah! Ben, Benî Kureyza kabilesinden bir kardeşime / arkadaşıma uğradım ve bana Tevrat’tan bazı özlü sözler (cevâmi’) yazdı. Bunları size de arzedeyim mi?” Abdullah b. Sâbit, bu söz üzerine Resûlullah’ın yüz ifadesinin değiştiğini ve Hz. Ömer’e, “Resûlullah’ın yüz ifadesini görmüyor musun?” dediğini söyler. Daha sonra ise Abdullah, Ömer (RA)’in, “Allah’ı rab, İslâm’ı din ve Muhammed’i de peygamber olarak tasdik edip inandım” dediğini ve bu sözleri duyan Resûlullah’ın sevinerek şöyle buyurduğunu nakleder:

“Nefsim yed-i kudretinde olana yemin olsun ki, eğer Mûsâ (AS) aranızda bulunsaydı ve beni bırakıp ona tabi olsaydınız, muhakkak sapıtılmış olurdunuz. Muhakkak siz, ümmetler içerisinde benim nasibimsiniz ve ben de peygamberler arasında sizin nasibinizim.”²⁰⁵⁴

Öte yandan Hz. Ömer, konuyla ilgili başından geçeni şöyle anlatmıştır: “Ehl-i kitap’tan bir kitap²⁰⁵⁵ istinsah ettim ve sonra bunu bir deri parçası içerisinde (Resûlullah’a) getirdim. Resûlullah, “Ey Ömer! Bu elindeki nedir?” diye sorunca, “Yâ Resûlellah! Bu, ilmimize ilim katacağımız bir kitaptır” dedim. Bunun üzerine Resûlullah kızdı ve yanakları kızgınlıktan kıpkırmızı oldu ve sonra mescitte namaz için toplanılması çağrısı yapıldı. Ensâr, “Peygamberiniz kızdırıldı; silaha sarılın, silaha sarılın!” dediler. Müslümanlar toplandı ve Resûlullah minbere çıkarak şöyle buyurdu:

“Ey insanlar! Muhakkak bana, cevâmiu’l-kelîm (Kur’an) ve sözü hitâma erdirme melekesi verildi ve yine söz benim için ihtisâr edildi. Apaçık gerçekler olarak onu size getirmiş bulunuyorum. O halde artık siz, önünüze gelen her şeye iltifat etmeyin ve bu şeyler sizi aldatmasın!”

²⁰⁵³ Dârimî, Mukaddime, 39.

²⁰⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, III, 470-71; IV, 265-66; Abdürrezzâk, VI, 113; X, 313. Bazı lafız farklılıkları ile benzer bir rivayet için de bk. Beyhakî, Şuabü’l-îmân, IV, 307.

²⁰⁵⁵ Ahmed b. Hanbel’in bir diğer rivayetinde, Hz. Ömer’in, bazı Ehl-i kitap’tan kendisine ulaşan bir kitapla (etâ bi kitâbin esâbehû min ba’di Ehli’l-kütüb) Hz. Peygamber’e geldiği kaydedilir (bk. III, 387).

Bunun üzerine Ömer (RA), “Ayağa kalktım ve Allah’ı rab, İslâm’ı din ve seni de peygamber olarak kabul edip tasdik ettim” dediğini söylemiştir. Daha sonra ise Resûlullah minberden inmiştir.²⁰⁵⁶

Bu rivayetlerin üçünün birden ayrı ayrı zamanlarda vuku bulmayıp aynı olayı anlattığı söylenebilir. İsrâiloğulları’ndan nakilde bulunma konusundaki izinden önce meydana gelmesi muhtemel olan bu rivayetlerde anlatılan hadiseden ortak olarak anlaşılan husus şudur: Hz. Ömer, Tevrat’tan –veya Ehl-i kitaba ait kitaplardan- bir bölümü muhtevi bir sahife / kitap veya nüsha ile Hz. Peygamber’in huzuruna gelip onu okumuştur. Buna Hz. Peygamber’in gösterdiği kararlı ve sert tavrıdan, Onun (s.a.), muharref olduğu sabit olan Tevrat vb. geçmiş din ve kültürlere ait kitapların, huzurunda okunmasını ve sahâbîlerin elinde dolaşmasını zararlı gördüğü anlaşılmaktadır. Zira Kur’an henüz bir mushaf olarak bir araya getirilmemiştir. Kaldı ki vahiy kâtiplerinden olduğu bildirilen Hz. Ömer için, Kur’an’ın metnini şâibelerden korumak için bu tedbir –veya yasak-, çok daha elzemdir.²⁰⁵⁷

Şu halde gerek Hz. Ömer ile ilgili bu rivayetler, gerekse sahâbenin genel olarak Yahudi kültürü karşısındaki durumu incelenirken yer verilen Taberî’nin Yahyâ b. Ca’de kanalıyla naklettiği ve benzer bir tavrı öne çıkaran rivayet,²⁰⁵⁸ Ömer (RA) ve bazı sahâbîlerin, -belki de bir merak sonucu- Yahudi kutsal kitaplarına ilgi duyduklarını gösterir. Kur’an’da pek çok ayette kendilerinden söz edilen Yahudilere ve kutsal kitaplarına yönelik bu ilgi aslında tabiidir. Günlük hayatta –ticaret, komşuluk vb.- da, yaklaşık üç bin Yahudinin yaşadığı Medine’de Yahudilerle karşılaşılırmaktaydı. Nitekim Hz. Ömer’in evi Medine’nin biraz dışında olup evine giden yol üzerinde Yahudi okul-sinagog / beytü’l-midrâs olduğu ve oraya uğradığı, konuşup sorular sorduğuna dair –sahih olmasa da- tefsir-tarih kaynaklarında bazı kayıtlar²⁰⁵⁹ vardır. Kanaatimizce bu hadise hicretten hemen sonraki yıllar olan daha henüz Yahudilere dinî, siyasî ve kültürel olarak açık tavır konulmadığı yıllarda ve Kur’an dışında bir şeyin yazılmasının yasaklandığı dönem öncesinde vuku bulmuştur. Hz. Peygamber’in ortaya koyduğu kararlı tepki ise, henüz Kur’an’ın nâzil olduğu ve Yahudi kültürünün baskın bulunduğu bir ortamda sahâbîlerin zihinlerinin karışmasını önleme tedbiridir.

²⁰⁵⁶ Heysemî, *Mecmau’z-zevâid*, I, 173. Heysemî’nin Ebû Ya’lânın tahrir ettiğini belirttiği bu rivayeti, onun *Müsned*’inin yer aldığı CD’ler ile Hz. Ömer’in rivayetlerinin yer aldığı kısmındaki aramamızda tespit edemedik.

²⁰⁵⁷ Bu yöndeki yorumlar için bk. Dârimi, *Sünen* (trc. ve thk. A. Aydın), I, 441.

²⁰⁵⁸ Taberî, *Tefsir*, XXI, 10. Ayrıca krş. İbn Hacer, *Feth*, IX, 68.

²⁰⁵⁹ Süyuti, *Dürrü’l-mensur*, I, 90.

Bu rivayetlerden birinde, sahîfe veya Tevrat nüshasının (Tevrat'tan bazı bölümlerin)²⁰⁶⁰ nereden elde edildiği açıklanmaz. Ancak diğer rivayetlerde Hz. Ömer'in, bizzat "Merartü bi ehin lî min Kureyza"²⁰⁶¹=Benî Kureyza'dan bir arkadaşına uğradım" veya "Fentesahtü kitâben min Ehli'l-kitâb=Ehl-i kitap'tan bir kitap istinsah ettim" diye, bu sahîfe veya nüshayı Hz. Ömer'in nereden temin ettiğini gösteren kayıtların bulunması, bu tür Tevrat bölümlerini ihtiva eden sahîfe veya nüshaların Hz. Peygamber ve sahâbilerin pek de uzağında olmadığını gösterir. Yahudilerin nüfus açısından baskın, nüfûz bakımından etkin konumda bulunduğu Medine ortamında -en azından Hicret'in ilk yıllarında- belli zaman ve zeminlerde Müslümanlarla Yahudilerin bir araya gelmelerinin, gerek coğrafi gerekse sosyolojik açıdan kaçınılmazlığı göz önüne alınırsa, Hz. Ömer'in de böyle bir buluşma sırasında Yahudiler tarafından polemik / cedel veya tebliğ / misyonerlik amaçlı olarak Arapça'ya tercüme ettikleri -veya ettirdikleri- bir nüshayı ona vermiş olabilecekleri kuvvetle muhtemeldir.²⁰⁶² Nitekim Hz. Ömer'in, Yahudilerin derslerine giderek onların rabbilerini dinlediği ve Kur'an için Tevrat'ın Tevrat için de Kur'an'ın muvafakatine hayret ettiği²⁰⁶³ ve hatta Tevrat öğrenmek için Resûlullah'tan izin istediği, ancak Resûlullah'ın buna izin vermediği²⁰⁶⁴ bildirilmektedir. Yine bir başka kayıta Hayber'de bir Yahudiden işittiği söz hoşuna gidince kendisine yazmasını istediği ve Yahudinin de bunu deri parçasına yazıp Hz. Ömer'e verdiği ve daha sonra onu Hz. Peygamber'e okuduğuna dair bir kayıt²⁰⁶⁵ da muhtemelen aynı olayı anlatmakta, ancak yazılı Tevrat belgesi-sözünün Hayber'de alındığını göstermektedir. Ancak Hz. Peygamber'in kesin ve kararlı tavrı karşısında Hz. Ömer'in, böyle bir kitap / sahîfeyi alıp okuduğuna pişman olduğu ve bir daha buna tevessül etmediği anlaşılmaktadır.

Hz. Ömer'in Yahudi dilini (Süryânîce veya İbrânîce) bilmediğinden hareketle, bu Tevrat nüshasının dilinin Arapça olduğunu ve İsrâiloğulları peygamberleri hakkındaki bazı kıssa ve mev'iza türü bilgileri ihtiva ettiğini söyleyebiliriz. Zira bazı hadis kaynaklarında Hz. Ömer'in kızı Hz. Hafsa'nın, içerisinde

²⁰⁶⁰ Hz. Ömer'in Resûlullah'a getirmiş olduğu bu sahîfe veya Tevrat nüshasının, Yahudi sözlü hukukunun kaynağı Mişna olduğu şeklinde düşünmek mümkünse de, ilgili bilgiler ışığında bunu açıkça söyleyebilmek zordur.

²⁰⁶¹ Abdürrezzâk aynı rivayetin, bu rivayette "Kureyza" olarak zikredilen kısmını, *Musannef*'inin bir başka yerinde "yahûd" olarak nakletmektedir (bk. X, 313).

²⁰⁶² Beyhakî'nin naklettiği bir rivayette, Hz. Ömer'in kitap okuyan bir adama uğradığı ve onu bir saat dinledikten sonra bundan hoşlandığı ve adama "Bana bu kitaptan yaz" dediği sonra adamın yazdığı kitabı bir deri parçasına sararak Hz. Peygamber'e getirip okuduğunda Resûlullah'ın kızdığı bildirilir (bk. *Şuabü'l-îmân*, IV, 307-308).

²⁰⁶³ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, s. 19.

²⁰⁶⁴ Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, IV, 308.

²⁰⁶⁵ Ali-el-Müttaki, *Kenzü'l-ummâl*, I, 372.

Yûsuf'un (a.s.) kıssalarının bulunduğu bir kitabı Hz. Peygamber'e getirip okuduğu bildirilir.²⁰⁶⁶ Bu rivayetdeki Tevrat sahîfesi ile Hz. Ömer'in Resûlullah'a okuduğu nüshanın aynı olduğu farzedilirse, Hz. Ömer'in elinde bulunan nüshanın Hz. Yûsuf'un kıssası ile başka bazı kısma ve ibretli sözleri ihtiva ettiği sonucuna varabiliriz. Ne var ki bu durumda Hz. Peygamber'in yüzünün kızarması ve şiddetle buna karşı çıkmasını izah etmek güçleşir. Yine bu kitap veya nüshalardan bazılarını Hz. Ömer'in muhafaza ettiğini ve daha sonra bunların, kızı Hafsa'nın (RA) eline geçtiğini söylemek mümkündür. Ancak bütün bunları destekleyecek kesin bilgi ve belgelerden mahrumuz.²⁰⁶⁷

2.1.2. Hz. Ömer'in Medine'deki Yahudi mabedi "Beytülmidrâs"ı ziyaretleri:

Kaynaklarda, Medine Yahudilerine ait Arapça "Beytülmidrâs"; İbrânîce ise, "Bet-ha Midrash" diye isimlendirilen bir mabedin bulunduğu zikredilir. "Tevrat okunan yer" mânâsına gelen²⁰⁶⁸ ve hem okul, hem de ibadethane olarak kullanıldığı anlaşılan bu mabedi, Hz. Peygamber (SAV),²⁰⁶⁹ Hz. Ebû Bekir,²⁰⁷⁰ Hz. Ömer, Zeyd b. Sâbit²⁰⁷¹ gibi sahâbîlerin ziyaret ettiği ileri sürülür.²⁰⁷² Söz konusu bu rivayetlerde ayrıntı verilmeyip, Beytülmidrâs'a Hz. Peygamber'in bir kez gidişi ile Hz. Ebubekir'in dışında sarîh olarak herhangi bir ziyaretten bahsedilmemesine rağmen şarkiyatçılar, Hz. Peygamber'in ziyaretlerin bir defa ile sınırlı olmadığını söyledikleri gibi Hz. Ömer ve Zeyd b. Sabit gibi sahabilerin de burayı ziyaretinden söz ederler. Üstelik bu ziyaretler sırasında

²⁰⁶⁶ Abdürrezzâk, VI, 113; Beyhakî, *a.g.e.*, IV, 308-309.

²⁰⁶⁷ Bu yönde bazı değerlendirmeler için bk. Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, s. 341.

²⁰⁶⁸ Yahudilerin topluca ibâdet etmek, halkı eğitmek ve kültürel kimliklerini korumak amacıyla toplandıkları yere "sinagog" adı verilir. Yahudi dinî literatüründe "dua ve ibâdet evi" demek olan sinagog kelimesi, "toplanma anlamına gelen Grekçe "Sunagoge"den türemiş olup İbrânîce karşılığı, "Keneseth"tir. Bu kelimenin Aramîce karşılığı "Kanishta"dır ve Arapça'ya "kenîse" olarak geçmiştir. Aynı anlama gelmek üzere Kur'an'da "salevât" (bk. el-Hacc 22/40), hadislerde ise, aşağıda da değinileceği gibi, "kenîse" veya "kenîsetü'l-yahûd" kullanılır. Öte yandan Yahudiler toplanma yerlerini ifade için "yer" veya "ev" anlamına gelen "bet" kelimesi ile başlayan üç terkip kullanırlar. Bunlar, Bet ha-Keneset/toplanma yeri, Bet ha-tefillah/dua yeri ve Bet ha-midrash/Tevrat okuma yeri'dir ki, bunların hepsinin, Talmud'un oluşum döneminde kullanılmakta olduğu belirtilir (bk. Güç, *İlâhî Dinlerde Mabed*, s. 108-110). Tarihi M.Ö. II. asra uzanan Bet ha-Midrash ile sinagog arasındaki en önemli fark, sinagogun daha ziyade ibâdet ve ritüellere; Bet ha-Midrash'ın ise, kutsal kitap öğrenim ve öğretimine hasredilmesidir (bk. Sherbok, *Dictionary of Judaism*, s. 21).

²⁰⁶⁹ İbn Hişâm, *Sîre*, II, 552.

²⁰⁷⁰ İbn Hişâm, *a.g.e.*, II, 558.

²⁰⁷¹ Lecker, "Zayd b. Thabit, 'A Jew With Two Sidelocks': Judaism and Literacy in Pre-Islamic Medina (Yathrib)", *JNES*, LVI/4, 1997, s. 259-267.

²⁰⁷² Newby, *The Making*, s. 10.

Hz. Peygamber ve Beytülmidrâs'a giren diğer sahâbîlerin, burada İbrânîce'ye âşinalık kazanıp bazı Yahudi ahkâm ve kültürünü öğrendiklerini ve bu kültürün onlar üzerinde derin izler bıraktığını da öne sürerler.²⁰⁷³

Hz. Ömer'in bu mabedi ziyaretine dair kaynaklarda –oryantalistik iddialar dışında- bilgi üzerine görüş bina edilebilecek bilgi-rivayet bulamasak da, bu ihtimali tamamen dışlamıyoruz. Zira yukarıda Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'e okuduğu Tevrat nüshası ile alakalı rivayetlerin varyantlarındaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Abdullah b. Amr b. El-As, Ebu Hüreyre ve Abdullah b. Abbas gibi sahabîlerde olduğu gibi, Hz. Ömer'in bu konuda bir merakının olduğunu söyleyebiliriz. Kur'an'ın nüzul ortamında da bu normaldir. Hz. Ömer de bu mabedi ziyaret etmiş ve hahamlarla konuşmuş-onları dinlemiş olması muhtemeldir. Nitekim yukarıda da ifade ettiğimi üzere, günlük hayatta –ticaret, komşuluk vb.- da, yaklaşık üç bin Yahudinin yaşadığı Medine'de Yahudilerle Müslümanlar-sahabîler karşılaşmaktaydı. Nitekim oturduğu ev itibarıyla Hz. Ömer için bu karşılaşmalar çok daha mümkün olmuştur. Zira Hz. Ömer'in evi Medine'nin biraz dışında olup evine giden yol üzerinde Yahudi okul-sinagog / beytül-midrâs olduğu ve oraya uğradığı, konuşup sorular sorduğuna dair –sahih olmasa da- bazı tefsir-tarih kaynaklarında bazı kayıtlar²⁰⁷⁴ yer alır.

2.2. Halifeliği Dönemi

2.2.1. Ka'bü'l-Ahbar'a ve naklettiği bilgilere yönelik tavrı:

Hlifeliği döneminde Hz. Ömer'in geçmiş din-kültürlere yönelik tutumuna dair bazı farklı aktarımlardan söz edebiliriz. Mesela Hz. Ömer'in Abdu'l-Kays kabilesine mensup ve Dânyâl'in kitabı'nı (*Kitâbü Dânyâl*) istinsah ettiği için Sûs²⁰⁷⁵ şehrinde yakalanıp halifenin huzuruna getirilen bir adama, istinsah ettiği bu kitabı imha etmesini ve hiç kimseye okutmamasını sıkıca tenbihlediği, aksi takdirde şiddetli bir ceza vereceğini bildirmesi,²⁰⁷⁶ bu tür kitapların halk arasında ulu orta dolaşmasının, İslâm kaynaklarına karışması bakımından zararlı sonuçlar doğuracağı endişesiyle izah edilebilir. Nitekim bu rivayetin devamında Hz. Ömer'in böyle bir kitap ile Resulüllah'ın huzuruna çıkıp okudu-

²⁰⁷³ Abbott, *Studies*, II, 8; Adang, *Müslim Writers*, s. 5; Newby, *The Jews of Arabia*, s. 66; a. mlf., "Tafsir Isra'ilyat", *JAAR Thematic issues*, XLVII/4, 1980, s. 687.

²⁰⁷⁴ Süyuti, *Dürrü'l-mensur*, I, 90. Ayrıca bk. Ali el-Müttaki, *Kenzü'l-ummâl*, II, 353.

²⁰⁷⁵ Birden fazla Sûs şehriden bahsedilse de, burada kastolunan, Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin fethettiği Hûzistân bölgesindeki Sûs'tur. Burası İsrâiloğulları peygamberlerinden Dânyâl'in cesedinin bulunup Hz. Ömer'in emriyle defnedildiği yerdir (bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 280-81).

²⁰⁷⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 484; İbn Hacer, *Feth*, XIII, 525. Ayrıca krş., Hatîb, *Câmi'*, II, 161-62. Yine Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde Hıms'ta bulunan ve Yahudi kitaplarını istinsah ettikleri belirtilen iki kişiyi Medine'ye çağırması ve onlara meselenin aslını sorması ile ilgili bk. İbn Kesîr, *a.g.e.*, II, 485.

ğunu ve O'nun da kızdığına dair başından geçen hadiseyi –ki yukarıda ele almıştık- aktarmıştır. Bununla birlikte, rivayet tekniği açısından tenkit edilen Nuaym b. Hammâd ve *Kitâbu'l-fiten*'inde Ebu'l-Âliye (ö. ?) kanalıyla nakledilen ve aynı zamanda Makdisî'nin (ö. 355 / 966) de zikrettiği bir habere göre Ebu'l-Âliye, Tüster / Sûs fetholunduğunda Hürmüzân'ın hazinesinde Dânyal / Daniel'e ait olduğu zannedilen bir mumya ve bu mumyanın başucunda bir kitap (mushaf) bulup Hz. Ömer'e ulaştırdıklarını, onun da Arapça'ya çevirmesi için bu kitabı Kâ'b'a gönderdiği bildirilmektedir.²⁰⁷⁷

Güvenilir kabul edilmesi durumunda bu rivayet, Kâ'b tarafından Arapça'ya tercüme edilen Dânyâl'a ait bu kitabın Hz. Ömer tarafından okunmuş olabileceğini düşünmemize gerekçe teşkil eder. Bu takdirde Hz. Ömer'in, Kâ'b'ın samimiyetine inandığı, onun gönlünü İslâm'a ısındırmaya çalıştığı ve Yahudi kültürü konusunda bilgili ve yetkili Kâ'b gibi kimselerin Dânyâl'ın kitabına benzer Yahudi kültürüne ait kitapları Arapça'ya tercümesine onay verdiği; ancak kontrolsüz bir şekilde bu tür kitapların halkın arasında dolaşmasına ise kesin bir şekilde karşı çıktığını söyleyebiliriz.²⁰⁷⁸ Nitekim Müslüman olduktan sonra Kâ'b'u'l-Ahbâr'ın, Hz. Ömer'in huzurunda Ehl-i kitaba ait olsa da İslâm'a uygun pek çok bilgi ve rivayet naklettiği ve Hz. Ömer'in de bunları Kâ'b'ın gönlünü kazanıp onu İslâm'a ısındırmak için dinlediği ve beğendiğini izhar ettiği nakledilir. Onun "İlim erbabı kimdir?" diye Ka'b'a soru sorduğunu bildiren rivayet²⁰⁷⁹ göz önüne alınırsa, bazı hususlarda Hz. Ömer'in Kâ'b'a danıştığı da söylenebilir. Zira Taberî'nin bir kaydına göre Ka'b Müslüman olup Medine'ye gelip yerleştiği ev Mâlik adında biri olup bu Mâlik Hz. Ömer'in komşusu olup Hz. Ömer ile sıkça görüşmektedirler.²⁰⁸⁰ Malik'in *Muvatta'*da

²⁰⁷⁷ Nuaym b. Hammâd, *Kitâbü'l-Fiten*, I, 38; Makdisî, *el-Bed' ve't-te'rih*, II, 165. Farklı bir senetle yine Ebu'l-Âliye'den nakledilen ve ilâve bilgiler ihtiva eden benzer bir rivayetin yanında Dânyâl ile ilgili Hz. Peygamber'den nakledilen, Dânyâl'ın kendisini Muhammed ümetinin defnetmesi hususunda Allah'a dua ettiğini ifade eden *mürsel* bir rivayet için de bk. İbn Kesîr, *Kasasu'l-enbiyâ*, II, 616-18. Diğer taraftan İbn Kuteybe'nin verdiği bir bilgi, Nuaym b. Hammâd ve Makdisî'nin nakillerinde Tüster olarak geçen yerin Ebû Mûsa'l-Eş'arî tarafından fethedilen Sûs şehri veya yakınında bir yer olduğu ve mumyayı bulanın, Ebû Mûsa olduğunu gösterir. Bunun üzerine Ebû Mûsa'nın durumu Halife Ömer'e (RA) bildirip Ömer'in de bu kimsenin Dânyâl olduğunu söylediği ve onun kimsenin dokunamayacağı bir yere gömülmesini emrettiği belirtilir (bk. *Meârif*, s. 49. Ayrıca bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 280-81). Temmâm'ın *Fevâid*'inde ise benzer bir rivayet, Katâde'den nakledilip olayın geçtiği yer de "Sûs" olarak verilir. Dânyâl'ın mumyasının yanbaşıda da kitap değil bir hazine bulunmuştur (bk. Devserî, *er-Ravzü'l-bessâm*, IV, 262). Bu rivayete dair tartışmalar için ayrıca bk. Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, s. 353-70.

²⁰⁷⁸ Bu yönde yorumlar için bk. Hıdır, *a.g.e.*, s. 353-70.

²⁰⁷⁹ Dârimî, *Mukaddime*, 38. Hz. Ömer'in aynı soruyu Abdullah b. Selâm'a da sorduğu ve Ka'b'ın verdiği cevaba benzer bir karşılık aldığı görülmektedir (bk. Dârimî, *Mukaddime*, 38).

²⁰⁸⁰ Taberî, *Tarih*, I, s. 34.

(no: 787) naklettiği bir rivayete göre, Hz. Ömer Ka'b'ı Suriye'ye hac için gelecek olan bir gruba "emir" tayin etmiştir. Kudüs'ün fethi esnasında Kubbetü's-Sahra'nın yerinin tespiti ve kiblenin tayini konusunda olduğu gibi ona danıştığı görülmektedir. Ancak burada Hz. Ömer kible tayininde onun Kubbetü's-Sahra'nın arkasında kibleye durulması ve böylece hem Hz. Mûsâ ve hem de Hz. Muhammed'in kiblesine durulmuş olacağı yönündeki tavsiyesine uymamıştır. Ne var ki İbn Kesîr'in de belirttiği üzere,²⁰⁸¹ Hz. Ömer'in Ka'b'a olan bu muamelesi sebebiyle, diğer sahâbî ve tâbîlerin Ka'b'dan duydukları haberleri nakletmeyi câiz görüp bu konuda Hz. Ömer'i örnek alarak serbest davranmış olabilecekleri söylenebilir. Böyle bir serbest tavrın, Ka'b kaynaklı isrâîlî rivayetlerin yayılmasındaki rolü üzerinde ise ayrıca düşünülmelidir.

Bütün bu görüş ve iddialar muvacehesinde, Müslüman olduktan sonra Ka'b'ın, Hz. Ömer'in huzurunda İslâm'a uygun düşen bilgi ve rivayetleri Ehl-i kitap'tan nakledip Hz. Ömer'in, onun kalbinin İslâm'a ısınması için anlattıklarını dinleyerek hoşlandığını belirten bir haber²⁰⁸² önem arzeder. Bu haberi naklettikten sonra İbn Kesîr (ö. 774 / 1372), Hz. Ömer'in bu tavrını göz önüne alarak pek çok kimsenin -sahâbî ve tâbînin-, Ka'b'ın aktardığı bu haberlerin naklini câiz addettiklerini, hâlbuki onun -daha sonraki yıllarda- verdiği bu tür haberlerinin çoğunun yanlış ve hatalarla dolu olduğunu söyler²⁰⁸³ ki, isrâîlî haberlerin meşrûiyet kazanmasına bu haberlerin zemin hazırladığı söylenebilir. Hadis rivayetindeki taharrî ve tesebbütü bilinen ve isrâîlî nitelik arzeden nakillere karşı son derece titiz olan Hz. Ömer'in huzurunda gerçekleşen bu hadisede Ömer (RA), yeni ihtida etmiş Ka'b'ın psikolojik durumunu da göz önüne alarak kalbini İslâm'a ısındırmak için, naklettiği isrâîlî-mesîhî haberlere tepki göstermemiş, onun bu tür haberlerin naklinden vazgeçmesini zamana bırakmıştır. Hz. Ömer'in bu tavrı, isrâîlî rivayetlerin zararlı sonuçları açısından belli mahzurları beraberinde getirirse de, neticede Ka'b'ın gönlünü kazanma amacına yönelik bir tebliğ metot ve stratejisi olarak da değerlendirilebilir.

Ne var ki Râmhürmüzî, Ebû Zür'a, İbn Kesîr, Zehebî ve Sehâvî gibi münekkit âlimlerin zikrettiği bir rivayet²⁰⁸⁴ Hz. Ömer'in Ka'b'ı Yahudi kültü-

²⁰⁸¹ İbn Kesîr, *Bidâye*, I, 17.

²⁰⁸² İbn Kesîr, *Bidâye*, I, 17.

²⁰⁸³ İbn Kesîr, *a.g.e.*, I, 17. Bu rivayeti İbn Kesîr farklı lafızlarla fakat aynı mânâyı destekleyecek tarzda *Tefsir'*inde de nakleder (bk. IV, 19).

²⁰⁸⁴ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 554; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 106; Zehebî, *Siyer*, II, 600-601; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, I, 152. Ancak burada belirtilmesi gereken husus, söz konusu edilen rivayetin adı geçen kaynaklarda farklı şekillerde yer almasıdır. Mesela Râmhürmüzî'nin eserinde rivayet, es-Sâib b. Yezîd'den nakledilirken, bu sözün Hz. Ömer'e değil Hz. Osman'a ait olduğu ve şu şekilde yer aldığı görülür: es-Sâib b. Yezîd'in bildirdiğine göre Osman (RA) onu Ebû Hüreyre'ye göndermiş ve ona, "Emîrül-mü'minin sana, Resûlullah'tan rivayet ettiğin bu kadar hadis de neyin nesi? Muhakkak çok rivayette bulunduğun ve eğer bundan vazgeçmezsen seni Devs dağlarına gönderirim" ikazını iletmesini

ründen söz nakletmesini yasaklaması veya bu konuda onu azarlamasını salık verir ki, bu anlamda yukarıdaki rivayetlerle çelişir. Rivayet ilgili kaynaklarda şu ifadelerle yer alır: Sâib b. Yezîd'in (ö. 91 / 709) naklettiğine göre Hz. Ömer Ebû Hüreyre'ye, "Ya Resûlullah'tan (SAV) hadis rivayetini bırakırsın ya da seni Devs diyarına gönderirim!; Kâ'b'a da, Ya söz söylemeyi bırakırsın ya da seni geldiğin yere (ardu'l-kırade) sürer / gönderirim" demiştir. Burada şu hususa vurgu yapalım ki, Ebû Reyye gibi bazı yazarlarca bu söz Hz. Ömer'in Kâ'b'a, "Ya Resûlullah'tan hadis rivayet etmeyi bırakırsın ya da seni geldiğin yere (ardu'l-kırade) gönderirim" olarak nakledilmiştir ki, bu sözün iddiaları doğrultusunda manipüle edilmesidir. Buna göre Hz. Ömer, Kâ'b'ın hadis rivayet etmesine, onun isrâîlî haberler naklettiği gerekçesiyle kesin olarak karşı çıkmış ve onu azarlamıştır. Ona göre bu, Hz. Ömer'in Kâ'b'ın ve verdiği haberlerin yalanlanması anlamına gelir.²⁰⁸⁵ Halbuki yakından tetkik edildiğinde Ebû Reyye'nin her şeyden önce bu rivayeti doğru yansıtmadığı görülür. Zira kaynaklarda küçük de olsa farklı lafızlarla yer alan bu rivayetin Kâ'b ile ilgili kısmında, "Ya Resûlullah'tan (an Resûlillâh) hadis rivayet etmeyi bırakırsın" diye bir ifade yer almaz. Hz. Ömer Ebû Hüreyre'ye Hz. Peygamber'den hadis rivayet etmeyi bırakmasını tenbihlerken Kâ'b'tan, sadece genel bir ifadeyle söz (el-hadîs) nakletmeyi bırakmasını istemekte ve ifadesinde, "Resûlullah'tan" ifadesi geçmemektedir. Bu ifadeyle Hz. Ömer'in, Kâ'b'dan Yahudi kutsal kitaplarından bilgi ve rivayet nakletmemeyi kastetmesi kuvvetle muhtemeldir.²⁰⁸⁶

2.2.2. Hz. Ömer'in Yahudi-Hıristiyan din adamları ile görüşmeleri ve fethedilen bölgelerdeki mabetler-kiliseler:

Hz. Ömer'in halifelîği dönemindeki en önemli Bu konudaki ilk karşılaşmalardan biri, Hz. Ömer ile Kudüs Patriği Sophronius'un hilafetin ilk yıllarında yüz yüze görüşmeleri ve Kudüs'te ibadetlerini emniyet içinde yapabilmelerine dair "ahitnâme" verilmesidir.²⁰⁸⁷ Antakya ya'kûbî patriği I. Jean (635-648) ile İslâm ordusu komutanı Amr b. el-Âs arasındaki tartışma²⁰⁸⁸ da,

söylemiştir. Rivayetin devamında ise Osman (RA), Kâ'b'a da, "Bu kadar söz/hadis de neyin nesî? Muhakkak her tarafta senin sözlerin dolaşiyor. Eğer buna son vermezsen seni geldiğin yere gönderirim." Râmhürmüzî'nin dışındaki âlimlerin eserlerinde Ebû Hüreyre ve Kâ'b'ı muhatab alan bu sözün, Hz. Ömer'e ait olduğu görülmektedir.

²⁰⁸⁵ Ebû Reyye, *Advâ'*, s. 138.

²⁰⁸⁶ Tâhir Hekîm, *Sünnetin Etrafındaki Şüpheler*, s. 71-72. Bu yönde ayrıca bk. Hıdır, *a.g.e.*, s. 353-70.

²⁰⁸⁷ Sahas, Daniel J., "The Face to face Encounter Between Patriarch Sophronius of Jerusalem and the Caliph 'Umar ibn al-Khattâb: Friends or Foes?", *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam* içinde, s. 35.

²⁰⁸⁸ Öztürk, *İslam Toplumunda Hıristiyanlar*, s. 396.

bu konudaki ilk belgelerdendir. Benzer bir diğer tartışma da yine Amr b. el-Âs ile Mısır ya'kubî patriği Benjamin arasında miladî 643'teki tartışmadır.²⁰⁸⁹

Hz. Peygamber'in Necran Hıristiyanları ile yaptığı anlaşmada dikkatlerimizi çeken "bîa-biya" kelimeleri²⁰⁹⁰ ile Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde birçok şehir ahalisi ile yapılan anlaşmalarda zikri geçen "kenîse-kenâis" kelimelerinin²⁰⁹¹ her biri Hıristiyanların mabedlerinin tamamını ifade etmektedir. Hz. Ebû Bekir'in Şam'a gönderdiği Yezîd b. Ebû Süfyan'a, sefere çıkmadan önce söylediği "*Seferlerini sırasında kendilerini savami'a hapsedmiş-siğınmış insanlarla karşılaşacaksınız*" şeklindeki sözleri dikkate alındığında "savmea" kelimesinin hangi mabedi kastettiği net değildir. Ancak kendilerini hapsedmiş ifadesinden "ruhbanların" kastedildiği ve dolayısıyla Hıristiyanlık mabedi olduğu söylenebilir.

İslâm'ın zuhûru yıllarında Arap Yarımadası'nı çevreleyen özellikle Suriye, Mezopotamya-Babilonya gibi bölgelerde pek çok kilise ve Arapça kaynaklarda "deyr" olarak geçen ve aynı zamanda dini eğitim merkezi, hastahane-maristan / psikiyatri merkezi olarak da kullanılan²⁰⁹² manastırların varlığına dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Mesela Nusaybin, Cündişapûr, Medâin ve Beâba gibi yerlerdeki Mâr Fesyûn, Mâr İbrahim, Mâr İlya gibi manastırları birer rahip-rahibe yetiştirme merkeziydi. Ayrıca Tûr-i Sîna'daki III. yüzyılın sonlarına ait "St. Catherine Manastırı",²⁰⁹³ Kudüs'teki St. Mark Manastırı,²⁰⁹⁴ Medâin'deki Eddi b. Mari tarafından inşa edilen erken döneme ait kilise-manastır,²⁰⁹⁵ Mervan b. Hakem'in torununun oğlu olan Muhammed b. Velîd'e izafe edilen Dımeşk yakınındaki "Muhammed Manastırı",²⁰⁹⁶ Dımeşk'in en büyük kilisesi olan "Yuhanna Kilisesi" -ki fetihler sırasında yarısı

²⁰⁸⁹ Öztürk, *a.g.e.*, s. 396.

²⁰⁹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 288; Hamidulah, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, s. 176, 179.

²⁰⁹¹ Öztürk, *a.g.e.*, s. 149.

²⁰⁹² Manastırların aynı zamanda hastahane ve maristan olarak da kullanıldığına dair kayıtlar için bk. Cambell, *a.g.e.*, s. 109-110.

²⁰⁹³ Saleh Lami', "Restoration of the Fatimid Mosque in the Monastery or St. Catherine in Sinai", *AIW*, IV/3 (London 1987), s. 31. Ayrıca muhtemelen bu manastırdaki din adamlarından biri tarafından kaleme alındığı belirtilen *Fî teslîs Allâhi'l-Vâhid* adlı, Arapça Hıristiyan polemiklerinin ilki sayılan eserin tanıtım ve değerlendirilmesi için bk. Swanson, M.N., "Fî tatlıth Allâh al-wâhid", *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, ed. Thomas, D.-Roggema, B., Leiden 2009, I, 330-33. Ayrıca Galatyalılar'a Mektubu'ndaki ifadelerinden (bk. 4: 25) hareketle, Arap Yarımadası'na olan misyon seyahati sırasında Pavlus'un da Sina'ya geldiğine dair yorumlar bulunmaktadır (bk. Bradford, *The Qur'anic Jesus*, s. 22).

²⁰⁹⁴ Shahid, "Islam and Oriens Christianus: Makka 610-622 AD", *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam* içinde, s. 18.

²⁰⁹⁵ Yakût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 445; Mari b. Süleyman, s. 2.

²⁰⁹⁶ Yakût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 533, 538. Ayrıca bk. Öztürk, "Manastır", *DİA*, XXVII, 560.

veya dörtte birinin camiye çevrildiği söylenir-,²⁰⁹⁷ Dimeşk “Meryem Kilisesi”, Dimeşk yakınlarındaki Busrâ’daki manastır,²⁰⁹⁸ Bağdat’ta uzun süre patriklik merkezi olarak da kullanılan “Atfık Kilisesi”, Vâsıt’ın doğusundaki “Kesker Manastırı”,²⁰⁹⁹ “Kulleys” olarak zikri geçen Yemen’deki kilise-manastır başta olmak üzere özellikle Suriye-Irak bölgelerinde pek çok kilise-manastırın varlığı da zikredilmelidir. Genellikle Nestûrî Mezhebi’ne bağlı bu manastırlardaki ascetikler-ruhbanların da zühdle alakalı anlayış ve uygulamalarını Arap Yarımadası’nın doğu bölgeleri de dâhil olmak üzere, civar bölgelere yaydıkları belirtilir.²¹⁰⁰ Nitekim belki de bu yüzdendir ki, Hz. Ömer daha ziyade Hıristiyanların yaşadığı Hire şehrine alternatif olarak Müslümanlar için Kufe’yi kurmuştur. Zira fethinden sonra Hîre’ye Müslümanlar da yerleşmiş ve çoğunluğu nesturi olan Hıristiyanlarla beraber yaşamışlardır. Hz. Ömer bunu uygun görmemiş olacak ki, Hîre yakınında Kûfe şehrini kurmuş ve daha sonra Müslüman halkın çoğu oraya yerleş (tiril) miştir. Hz. Ali’nin 657 yılında Kûfe’yi başşehir yapmasının ardından Kûfe’nin öne çıkmasıyla Hîre tarihi bir yerleşim yeri olarak kalmıştır.²¹⁰¹

2.2.3. Hadislerin yazılmasına yönelik tutumu:

Halifelîği döneminde hadislerin yazılması girişimlerine veya bu yöndeki taleplere yönelik Hz. Ömer’in tavrı da dikkat çekici yönleri sahiptir. Yukarıda da belirtildiği üzere Nabia Abbott, Hz. Ömer’in Yahudi sözlü hukuku Mişna bilgisine sahip olduğunu ileri sürmüş ve bu iddiasına da Hz. Ömer’in, hadislerin yazılması karşısındaki, oldukça menfi olarak değerlendirdiği tavrını gerekçe gösterir.²¹⁰²

İbn Sa’d ve Zehebî gibi bazı âlimlerin naklettiklerine göre Abdullah b. el-Alâ (ö. 164 / 780) Kâsım b. Muhammed’den (ö. 107 / 725) kendisine hadis yazdırmasını istemiş ve bunun üzerine Kâsım şöyle demiştir: “Ömer (RA) zama-

²⁰⁹⁷ Bu kilise ve ilgili tartışmalar için bk. Belazürî, *Fütûhu’l-büldîn*, s. 178-178; Yakût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 302-303; Fayda, *Hz. Ömer*, s. 143.

²⁰⁹⁸ Bu manastır özellikle önem arzeder. Zira Hz. Peygamber ile Râhib Bahîra’nın karşılaşması bu şehirde olmuştur. Bu manastır hakkında bk. Shahid, *Byzantium and Arabs in the Sixth Century*, Dumbarton Oaks 2002, II, s. 186.

²⁰⁹⁹ Yakût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 154.

²¹⁰⁰ Fowden, Elizabeth, *The Barbarian Plain: Saint Sergius between Rome and Iran*, Berkeley 1999, s. 138, 140. Fowden’in bu rahiplerin ve manastırların İslam’ın ilk yıllarındaki rolüne dair de ayrıca “Monks, Monasteries and Early Islam” adlı makalesine bakılmalıdır (*Studies on Hellenism, Christianity and the Umayyads* adlı edisyon içinde, ed. Garth and Elizabeth Fowden, Meletemata 37, Atina 2004). Bu yöndeki bazı görüşleri için de ayrıca bk. Ghada, *a.g.e.*, s. 133-34, 163.

²¹⁰¹ Mabed-manastır hayatı ve kutsal kitaplar açısından Arap Yarımadası Hıristiyanlarının durumuna dair bk. Hıdır, *Hıristiyan Kültürü ve Hadisler*, s. 163-176.

²¹⁰² Abbott, *a.g.e.*, II, 8.

nında (yazılı) hadisler çoğalmıştı ve Ömer insanlardan, bunları kendisine getirmelerini istedi. Getirdiklerinde ise onların yakılmasını emrederek şöyle dedi: “Ehl-i kitabın Mesnât’ı gibi mesnâtlar mı (edindiniz)?”²¹⁰³

Yine Abdullah’ın Ebû Zebr künyesiyle Kâsım’dan naklettiği ve benzer - belki de aynı- hadisenin anlatıldığı başka bir rivayette ise Hz. Ömer, “Ehl-i kitabın Ümniyye’si gibi ümniyyeler mi?” diyerek kendisine getirilen hadislerin yazılı olduğu kitap / sahîfelerin yakılmasını emretmiştir.²¹⁰⁴ Bu rivayetdeki “ümniyye”, Kur’an’da zikredilen²¹⁰⁵ “emânî” kelimesinin tekilidir. Ayrıca bu “ümniyye”nin yukarıda zikri geçen “Mesnât” ile aynı anlama geldiği söylenebilir. Dârimî’nin Amr b. Kays el-Kindî (ö. 140 / 757) tarihiyle naklettiği bir rivayet, “Mesnât”ın ne olduğunu göstermesi bakımından dikkat çeker. Buna göre Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65 / 684), “el-Mesnât”ı okumayı kıyamet alâmetlerinden saymış ve kendisine “el-Mesnât”ın ne olduğu sorulduğunda, Kur’an’ın dışında yazılmış şeyler” cevabını vermiştir.²¹⁰⁶ Bu rivayetlerde “el-Mesnât” diye geçen bu kelime, Beyhakî (ö. 458 / 1065) tarafından aynı senetle nakledilen ve önemli ayrıntılara sahip benzer bir rivayette “el-Mişât” olarak yer almaktadır.²¹⁰⁷

Burada konumuz açısından dikkat çekici olan yön, Hz. Ömer’in hadislerin yazılmasını menfi olarak değerlendirip Yahudilerin sözlü Tevrat’ları olan Mişna’nın yazılması ile kıyaslaması, yani negatif bir tutum takınmasıdır.

2.2.4. Kudüs-Mescid-i Aksa’ya özlemi ve Kudüs’te fetih sonrasındaki tutumu:

Ebû Ubeyde b. Cerrâh komutasındaki İslam ordularından aman dileyip Kudüs’ü bizzat Halife’ye (Hz. Ömer) teslim etmek istediklerini bildirince Hz. Ömer, Ebû Ubeyde’nin daveti üzerine Câbiye’den Kudüs’e gelerek şehri Patrik Sophronios’tan teslim aldı ve anlaşmayı imzaladı (17 / 638). Kudüs halkıyla yapılan bu anlaşma temelde cizye ve haraç karşılığında mal ve can güvenliğini,

²¹⁰³ İbn Sa’d, *Tabakât*, V, 188; Zehebî, *Siyer*, V, 59.

²¹⁰⁴ Hatîb, *a.g.e.*, s. 52.

²¹⁰⁵ el-Bakara 2/78-79.

²¹⁰⁶ Dârimî, *Mukaddime*, 42. Öte yandan Hâkim de *Müstedrek*’inde, bazı rivayet farklılıkları bulunsa da, Dârimî’nin Amr b. Kays kanalıyla naklettiği bu rivayetle paralel iki hadis nakleder. Aynı hadiseden bahsettiğini düşündüğümüz bu rivayetlerden biri, Amr b. Kays el-Kindî tarafından nakledilir ve Abdullah’ın bu rivayeti Hz. Peygamber’den naklettiğini ifade eder. Diğeri ise Amr b. Kays es-Sükûni vasıtasıyla nakledilmekte ancak Abdullah’ın hadisi Hz. Peygamber’den naklettiğine dair bir işaret bulunmamaktadır (bk. *Müstedrek*, IV, 597). Hâkim, bu iki rivayetin Buhârî ve Müslim’in şartları üzere olduğunu, ancak tahric etmediklerini söylemiştir.

²¹⁰⁷ Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, IV, 306-307. Bu konulara dair ayrıca bk. Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, s. 491-505.

din ve ibadet hürriyetini öngörmekteydi. Bazı tarihi kayıtlarda Hz. Ömer'in "el-Farûk" lakabı Kudüs veya Şam'daki Yahudilerce ilk kez söylenmiştir.

Bu fetih seferinin konumuz açısından önemi Hz. Ömer'in bu seferde yanına aldığı-yakınında bulunanlar arasında Ka'bü'l-Ahbâr'ın da –belki de danışman olarak- bulunmasıdır. Zira çoğunluğu Yahudi ve Hristiyanlardan oluşan bu bölgenin dinini ve kültürünü tanımada onlarla iletişim kurmada Ka'b'a danışma ihtiyacı duymuş olabilir.

Hz. Ömer'in Kudüs'ün fethi esnasında ve sonrasında tutumu da önemlidir. Burada da öne çıkan en önemli yön, Hz. Ömer'in fetih sonrasında şehrin anahtarını teslim almasından sonra namaz vakti girdikten sonra, Kudüs Patriğinin davetine rağmen, namazını Kilise'nin içinde kılmayıp ferdi olarak giriş kapısında kımasıdır. Niçin böyle yaptığı sorulduğunda da "şayet içeride kılsaydım, sonradan Müslümanlar o kiliseyi mescit olarak ittihaz ederlerdi" sözüdür. Diğer din mensuplarının mabetlerine yönelik ilkesel bir tutumu temsil eden bu davranış, oldukça önemlidir.

Ne var ki, oldukça meşhur olan bu bilgi-davranışın dayanağı İslâm kaynaklarında yer almaz. Sahâbeden de bu konuda nakil pek yoktur. Bu konudaki bilginin en önemli dayanağı olan İbn Haldûn olayı şöyle nakleder:

"Ömer b. el-Hattâb Kudüs'e girdi ve Kıyamet Kilisesi'ne gelip avlusunda girişinde oturdu. O esnada namaz vakti girmişti. Patriğe, 'Namaz kılmak istiyorum' deyince Patrik, "olduğun yerde (veya Kilise'de) kıl" diye cevap verdi. Hz. Ömer bundan imtina etti ve namazını dış avluda-Kilise'nin dış kapısı önünde münferit olarak eda etti. Namazını eda edince de Patrik'e şöyle dedi: 'Şayet Kilisenin iç avlusu veya içinde kılmış olsaydım, benden sonra Müslümanlar burayı mescide çevirirlerdi...'"²¹⁰⁸

Ancak bu haberin de Hz. Ömer'e nispetinin kuşkulu olduğu ve isnadının bulunmadığı belirtilmekte ve muteber kaynaklarda da yer almamaktadır. Bununla beraber Hz. Ömer'in, şayet heykel ve resimlerden arındırılırsa veya bunlardan hali ise, Kilise'de namaz kılmayı caiz gördüğü bilinmektedir. Zira Buharî'nin *Sahîh*'inde yer de yer alan bir kayıta Hz. Ömer'in Hristiyanlara yönelik olarak "İnnâ lâ nedhul kenâiseküm min ecli't-temâsil elli't fihâ es-suver=Biz sizin kiliselere orada bulunan heykel ve resimlerden dolayı girmiyoruz" dediği rivayet edilir. Öte yandan kaynaklarda Hz. Ömer'in Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'da "tahiyyetü'l-mescid" namazı kıldığı ve Müslümanlara sabah namazını kıldırıldığı aktarılmaktadır. Hatta yine Mescid-i Aksâ'ya girerken "*Lebbeyk Allâhümme lebbeyk*" dediği²¹⁰⁹ de rivayet edilir. Bu meyanda ayrıca Müslüman

²¹⁰⁸ İbn Haldûn, *Tarih*, II, 225.

²¹⁰⁹ Beyhakî, *Kübrâ*, V, 41.

olması sonrasında Mekke'de iken dahi Mescid-i Aksa'ya özlem duyduğu ve orada namaz kılmak için gitmek istediği ancak Hz. Peygamber'in Mekke'yi işaret ederek burada namazın daha hayırlı olduğunu söylediği nakledilir.²¹¹⁰ Bu anlamda Kudüs'ün fethi esnasında Kubbetü's-Sahra'nın yerinin tespiti ve kiblenin tayini konusunda Hz. Ömer ile Ka'bü'l-Ahbâr arasındaki konuşma dikkat çekicidir. Buna göre Hz. Ömer bu konuda ona danışmış ve o da Kubbetü's-Sahra'nın arkasında kibleye durulması ve böylece hem Hz. Mûsâ ve hem de Hz. Muhammed'in kiblesine durulmuş olacağı yönündeki tavsiyede bulunmuştur. Ancak Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in Mekke-Mescid-i Harâm'ı kible tayin ettiğini söyleyerek bunu reddetmiştir.

SONUÇ

Hz. Ömer'in geçmiş dinlere, din mensuplarına ve bu dinlere ait kültüre yönelik tutumunu örneklerle ele aldığımız bu çalışmamızda sonuç itibarıyla şu hususların altını çizebiliriz:

1. Sahabiler arasında Hz. Ömer ve dönemindeki uygulamalar, tutumlar-tavırları iyi analiz etmek, İslâm tarihinin sonraki dönemleri için olduğu kadar, özellikle günümüz için de son derece önemlidir. Bu meyanda da Hz. Ömer'in geçmiş din ve kültürlerle ve onların mensuplarına yönelik uygulama ve tutumları da özel önem arzeder.

2. Hz. Ömer'in geçmiş din ve kültürlerin mensuplarına yönelik tutumlarını anlamak ve bunların tetkiki, bir yönüyle onun bu dinlere, özellikle de Yahudi kültürü ve kaynaklarına, yönelik bilhassa Câhiliye, Hz. Peygamber ve halifeliği öncesi dönemdeki ilgi ve bilgisinin neliği-niteliğini anlamak-analiz etmekle yakından ilgilidir. Buna göre Hz. Ömer Câhiliye'den başlayan periyotta en önemli ilahi iki din olan Yahudilik ve Hıristiyanlık konusunda belli bir bilgi ve ilgiye sahiptir. Bu ilginin oluşmasında da Mekke ve Medine'deki Yahudiler ve Hıristiyanlar etkili olmuştur.

3. Oryantalistlerin ve bazı şii müelliflerin Hz. Ömer'in bilhassa Medine döneminde Yahudilerle irtibatta olduğu, onların kutsal metinlerini tetkik ettiği, mabedlerindeki toplantılara iştirak ettiği ve hatta kendisinin de aslen Yahudi asıllı olduğuna dair iddiaları, spekülâtif iddialar olup İslam kaynaklarındaki ilgili bilgiler ışığında tetkik edilmelidir. İlgili bilgi-belge ve rivayetler tetkik edildiğinde bu iddiaların, oryantalistik dönemde geliştirilen ve klasik dönemin pek çok şarkiyatçısı tarafından şu veya bu şekilde desteklenen "İslam'ın Yahudi-Hıristiyan kökeni" teorisine hizmet eder mahiyet arzettiği aşikârdır. Şii müelliflerin ilgili iddialarının amacı ise farklılık arzeder.

²¹¹⁰ Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, IV, 5.

4. Hz. Ömer'in geçmiş dinlere (özellikle de Yahudilik ve Hıristiyanlık) Câhiliye, İslam'ın ilk yıllarında belli oranda bir ilgisinin olduğu, onlarla irtibat kurduğu ve dinlerini yakından öğrenmek istediği, hatta zaman zaman mukayeselerde bulunduğu söylenebilir. Ancak Hz. Peygamber'in uyarıları ve İslam'ın kemale ermesi sonrasında bir ilgiden ziyade Kur'an ve sahih sünnetin ilkesel rehberliğinde bir tutum geliştirdiği söylenmelidir. Halifeliği dönemindeki diğer dinlere ve onların kültürlerine yönelik tutumlarını da, dönemin şartları gereği konjonktürel yönler barındırsa da, esasen Kur'an ve sünnetin ilkesel rehberliğindeki "örnek uygulamalar" olarak değerlendirmek icap eder.

5. Bu uygulamalar, diğer dinlerle ve mensupları ile iç içe yaşadığımız günümüzün multi-i kültürel ve global dünyasında, şayet güncellenebilir ve ilkesel yönleri iyi tespit edilebilirse, Müslümanlar için önemli örneklikler barındırmaktadır. Dolayısıyla pek çok açıdan olduğu gibi, bu açıdan da Hz. Ömer dönemi tutum ve uygulamalarını anlamaya yönelik özel tetkikleri-analizler arttırılarak sürdürülmelidir. Bu sempozyumun Türkiye'deki bu mesailer için önemli bir başlangıç olmasını diliyorum ve umuyorum. Günümüzde bir "Hz. Ömer güncellemesi"ne de ihtiyaç duyulduğu belirtilmelidir.

6. Hz. Ömer dönemi esasen daha sonraki bütün dönemlere etkisi olmuş bir dönemdir. Bir başka ifade ile "kurucu neslin" en hayata geçen örnekliklere sahip bir dönemdir. Oryantalistlerin de Hz. Ömer dönemine yönelik ilgileri bunu gösterir. Bu itibarla Hz. Ömer döneminin daha sonraki asırlara etkisi, Hz. Ömer dönemi temel terim-terminoloji, pratikleri ve anlayışlarının semantiği, "kurucu nesil" olgusu ile beraber ele alacak nitelikli-vizyoner çalışmalara şiddetle ihtiyaç vardır. Bu tür nitelikli çalışmalar ve güncellemeler, Hz. Ömer'in uygulamalarına dair aşırı liberal-revizyonist yönde seyreden bazı okuma ve değerlendirmelerin de önüne geçecektir.